

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

**КОВАЛЬЧУК
ІННА ВАЛЕНТИНІВНА**

УДК 347.633(09)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 –
теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти та науки України

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
Кольбенко Андрій Володимирович,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Скакун Ольга Федорівна,
Навчально-науковий інститут права, економіки та соціології
Харківського національного університету внутрішніх справ,
професор кафедри теорії та історії права,
член-кореспондент АПрН України,
заслужений юрист України

кандидат юридичних наук, доцент
Паньонко Ігор Михайлович,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін

Захист відбудеться „29” жовтня 2009 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14.

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий „23” вересня 2009 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат юридичних наук,

ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Останнім часом світова практика та провідні науковці чітко вказують на те, що пріоритетною формою утримання дітей, які позбавлені батьківського піклування, є усиновлення.

Усиновлення як соціально-правове явище має давні традиції, хоча шляхи становлення його як інституту права є неоднозначними й залежать від рівня розвитку суспільства, національних особливостей і пануючих у суспільстві правових відносин. Аналіз розвитку цього інституту права протягом різних історичних періодів дозволяє глибше і повніше зрозуміти умови формування повсякденної сімейної та правової свідомості українського населення і зробити висновки з метою врахування позитивних надбань, упущень і прорахунків його розвитку як на сучасному етапі, так і в майбутньому. В умовах орієнтації України на входження до ЄС потрібно, щоб сучасне українське законодавство в сфері усиновлення стояло на боці насамперед інтересів дітей, а уже потім – усиновлювачів, а механізм захисту прав дитини у національному усиновленні відповідав європейським стандартам.

Проблема правової природи інституту усиновлення привертала увагу українських учених-правознавців: останнім часом були захищені кандидатські дисертації – Зілковської Л.М. «Правове регулювання усиновлення в Україні» (Київ, 2002), Грабовської О.О. «Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України» (Київ, 2005). Разом з тим, у вітчизняній юриспруденції відсутнє спеціальне комплексне дослідження історії становлення і розвитку інституту усиновлення в Україні. Даною роботою автор прагне заповнити існуючу прогалину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках науково-дослідної проблематики кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка “Історія державно-правового розвитку та політико-правової думки в Україні та зарубіжних країнах”, державна реєстрація № 0105U007451. Науковий керівник – Б. Й. Тищик.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз історичного формування, розвитку і сучасного функціонування інституту усиновлення в Україні, вироблення конкретних науково-обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення його правового регулювання та підвищення ефективності застосування приписів законодавчих актів, що стоять на захисті прав дитини.

Зазначена мета обумовила необхідність вирішення наступних **завдань**:

- 1) зібрати, систематизувати історіографічну та джерельну базу дослідження;
- 2) дати загальнотеоретичне визначення інституту усиновлення і дослідити передумови його

формування на території України;

3) виокремити основні історичні етапи розвитку інституту усиновлення на території України;

4) визначити ступінь впливу на розвиток інституту усиновлення в Україні звичаєвого права, візантійського, російського та права європейських країн;

5) виявити особливості, надбання, упущення і прорахунки правового регулювання усиновлення на території України в різні історичні епохи;

6) окреслити напрями вдосконалення правового регулювання процедури усиновлення, запропонувати доповнення у чинне сімейне законодавство України з цього питання;

7) розробити рекомендації щодо покращення правореалізаційної практики усиновлення в сучасній Україні, ґрунтуючись на узагальненні минулого вітчизняного і міжнародного досвіду.

Об'єктом даного дослідження є суспільні відносини, які пов'язані з усиновленням в Україні на різних етапах її розвитку.

Предметом дослідження є закономірності виникнення та особливості розвитку інституту усиновлення в Україні.

Методи дослідження обрано, виходячи з мети і завдань дисертаційної роботи, а також із врахуванням об'єкта і предмета дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено *діалектичний метод* як фундаментальний метод наукового пізнання. Використано ряд загальнонаукових методів, а саме: *історико-правовий* (з його допомогою досліджувалися соціальні умови, в яких виник інститут усиновлення, та умови, які спричинили його подальші зміни, еволюція змісту самого інституту, причини та наслідки розвитку досліджуваного об'єкта); *порівняльно-правовий* (співставлялися положення інституту усиновлення України з відповідними нормами сімейного права інших країн); *моделювання* (визначалася ступінь ефективності запропонованих змін та доповнень до чинного СК України); *індукції та дедукції* (виокремлювалися завдання інституту усиновлення на основі аналізу мети та завдань сімейного права, а також вносилися пропозиції щодо створення нових правових норм та приписів); *аналізу та синтезу* (вивчалися властивості окремих частин інституту усиновлення та здійснювалося їх узагальнення в єдине ціле); *системний метод* (у системному зв'язку розглядалися предмет дослідження та механізми, які його забезпечують); *статистичний метод* (установлювалися кількісні та якісні показники усиновлення на різних етапах розвитку України). Застосування зазначених методів дозволило здійснити комплексний аналіз інституту усиновлення, зробити науково-теоретичні висновки та практичні рекомендації, що мають ознаки наукової новизни.

Теоретичною основою дослідження стали праці українських і російських вчених – теоретиків і істориків права, цивілістів і особливо спеціалістів в галузі сімейного права: Є.М. Ворожейкіна, І.В. Гессена, В.С. Кульчицького, Л.А. Луць, Д.І. Мейера, К.О. Неволіна, П.М. Рабіновича, З.В. Ромовської, О.Ф. Скакун, С.Я. Фурси, Ю.С. Червоного та інших.

Емпіричну базу дослідження становлять: документи, одержані в результаті вивчення архівних фондів Державної історичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, статистичні та інші документальні матеріали Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Центрального державного історичного архіву України м. Львова, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву м. Києва тощо; нормативні акти різних історичних епох та чинне національне законодавство, здебільшого Сімейний кодекс України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дана робота є першим комплексним історико-правовим дослідженням становлення та розвитку інституту усиновлення на території України. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких історико- і теоретико-правових положеннях і висновках, що виносяться на захист.

Уперше:

1) зібрано, систематизовано документальну базу дослідження – невідомі і маловідомі архівні дані щодо стану усиновлення дітей на українських землях; нормативно-правові акти, що врегульовували процедуру усиновлення, частина з яких вперше введена в науковий обіг;

2) запропоновано визначення поняття інституту усиновлення як системи відносно відособлених правових норм в межах сімейного права, що регулюють окрему групу взаємозалежних суспільних відносин з реалізації (у формі процедури) природного права дитини, позбавленої батьківського піклування, зростати в родині; зроблена сучасна (з позицій європейських цінностей) оцінка його місця та ролі в історії сімейного права України;

3) розкрито динаміку формування інституту усиновлення в Україні, визначено роль наступності і запозичення в його правовому становленні, що виявилось в збереженні і використанні національного правового матеріалу минулих часів та «вживлянні» іноземних елементів правової культури щодо усиновлення в національну систему права. Доведено, що на становлення інституту усиновлення в Україні вплинули рецеповане римське право (з його історико-правовим досвідом), канонічне право, власне звичаєве право, право та законодавство держав, до складу яких входили українські землі в різні історичні епохи;

4) з'ясовано особливості джерел права (правових звичаїв, нормативних актів та судової практики), які регулювали відносини усиновлення в певних частинах України, що перебували у складі різних держав; їх обумовленість власними традиціями, правовою культурою та правовою ментальністю;

5) запропоновано класифікацію становлення і розвитку інституту усиновлення за двома критеріями – змістовним (за процедурою усиновлення та її наслідками) і формальним (за нормативно-правовими актами); простежено відповідність інституту усиновлення європейським

традиціям чи відхилення від них протягом історії; виявлена залежність правового регулювання усиновлення від сукупності економічних, політичних, соціально-культурних факторів;

б) за змістовним критерієм (процедурою усиновлення, закріпленою в законодавчих актах, щодо її відповідності європейським традиціям) виділено такі основні етапи: перший (1811 – 1918 рр.) – на західноукраїнських землях процедура усиновлення визначалась Австрійським кодексом 1811 року і відповідала усім тогочасним європейським традиціям, за якими передбачалося максимальне наближення відносин між усиновлюваними і усиновлювачами до відносин між кровними батьками і

дітьми; другий (1834 – 1918 рр.) – на українських землях у складі Російської імперії усиновлення розумілося як один з видів встановлення батьківської влади (поряд з узаконенням та законним народженням), проте вирізнялося своєю становістю; третій (1919 – 1996 рр.) – за радянські і перші пострадянські часи європейські традиції усиновлення були перервані в результаті делегування регламентації його процедури опікунським органам; четвертий (1996 р. – наші дні) – етап повернення до наступності втрачених українських традицій, що відповідали європейським (делегування судам розгляду справ про усиновлення), та запозичення нових європейських досягнень (диференціація усиновлення на повне і неповне тощо);

7) за формальним критерієм (виданням найважливіших нормативно-правових актів) виділено такі етапи розвитку інституту усиновлення: (X – початок XVIII століття) – зародження усиновлення як правового явища в рамках звичаєвого права; (1743 – 1834 рр.) – визначення поняття та правових наслідків усиновлення на нормативно-правовому рівні в актах «Права, за якими судиться малоросійський народ» та «Зібрання малоросійських прав»; (1811 – 1917 рр.) – поширення європейського законодавства про усиновлення на західноукраїнські землі завдяки набуття чинності Австрійського цивільного кодексу у 1811 році; (1835 – 1918 рр.) – детальна регламентація правових наслідків та процедури усиновлення для кожного стану населення в нормативних приписах X тому Зводу Законів Цивільних; (1919 – 1943 рр.) – кардинальні зміни у порядку усиновлення – перехід від судового до адміністративного, делегування його опікунським установам (цей порядок проіснував до 1996 року), незважаючи на визнання інституту усиновлення Кодексом законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР і встановлення цього інституту з 1926 р. в Українській РСР практикою Верховного Суду України; (1943 – 1968 рр.) – введення нового порядку оформлення усиновлення Указом Президії Верховної Ради СРСР 1943 року, за яким усиновлений розривав будь-які взаємовідносини як з рідними батьками, так і з іншими родичами, набуваючи аналогічних (родинних) відносин з усиновителем та його родичами; (1969 – 1996 рр.) – якісні зміни наслідків усиновлення для родичів усиновителя та усиновленого, остаточне прирівнювання правовідносин з усиновлення до правовідносин між родичами за походженням в результаті введення в дію у 1970 році нового Кодексу про шлюб та

сім'ю (прийнятий у 1969 році); (1996 – 2002 рр.) – повернення до судового порядку усиновлення за обов'язкової присутності усиновителів відповідно до Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» 1996 року; (2002 р. – наші дні) – відновлення європейських традицій щодо усиновлення, які закономірно застосовувалися на українських землях з певними перервами;

8) обґрунтовано специфіку та оцінено роль приймацтва як особливої форми усиновлення, зумовленої історичними умовами розвитку інституту усиновлення та наголошено на доцільності його сучасного застосування. Приймацтво є характерним лише для українських та білоруських земель, і його особливість полягає у визнанні права на усиновлення повнолітньої особи інколи разом зі своєю сім'єю за наявності згоди всіх членів родини.

Удосконалено положення про необхідність:

1) доповнити чинний Сімейний кодекс України нормою, яка б забороняла бути усиновлювачем особам, котрі були позбавлені батьківських прав, навіть у випадку їх поновлення;

2) передбачити ретельний аналіз не лише матеріального забезпечення кандидатів в усиновлювачі, але і особливостей їхнього духовного розвитку (як у момент усиновлення, так і в минулому).

3) збільшення мінімального вікового цензу для усиновлювачів з метою якісного усвідомлення ними правових та соціальних наслідків усиновлення, що обґрунтовано історико-правовим аналізом інституту усиновлення в Україні з урахуванням європейського досвіду;

4) встановлення форми висловлення згоди усиновлюваної особи на усиновлення на законодавчому рівні. Така згода має висловлюватись дитиною (після досягнення нею 5 років) у судовому засіданні з метою перевірки усвідомлення нею наслідків усиновлення.

Дістали подальшого розвитку аргументи щодо:

- необхідності врахування досвіду європейського законодавства про усиновлення, деякі законодавчі акти якого не втратили своєї чинності протягом століть та продовжують діяти до сьогодні (Французький цивільний кодекс 1804 р., Австрійське цивільне уложення 1811 р. та інші);

- доцільності впровадження у сучасну вітчизняну практику усиновлення принципу «субсидіарності» міжнародного усиновлення (що закріплений в Гаагській конвенції), за яким іноземці можуть усиновити українську дитину лише після того, як були вичерпані всі можливості її усиновлення українськими громадянами, та тотального контролю за процесом усиновлення спеціально створеними установами.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення, які обґрунтовано у даному дисертаційному дослідженні, поглиблять та збагатять вітчизняну історико-правову науку знаннями про виникнення, становлення та розвиток інституту усиновлення в Україні. Проведене

дослідження містить положення, спрямовані на вдосконалення чинного сімейного законодавства України.

Матеріали даного дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі юридичних та інших навчальних гуманітарних закладів під час викладання курсів “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Сімейне право України”, “Цивільне процесуальне право” тощо.

Апробація результатів дисертації. Дисертація підготовлена на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, обговорена на її засіданнях, де одержала позитивну оцінку й рекомендована до захисту.

Сформульовані в дисертації положення отримали апробацію на 8 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях: 1) Міжнародній науково-практичній конференції “Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти” (17-18 листопада 2006 р., м. Київ); 2) V Державній науково-практичній конференції “Аграрна наука – виробництву” (23-25 листопада 2006 р., м. Біла Церква); 3) XIII Регіональній науково-практичній конференції “Організаційні і правові аспекти реформування державної влади на сучасному етапі в Україні” (8-9 лютого 2007 р., м. Львів); 4) II Державній конференції “Сучасні правові проблеми українського державотворення” (26 квітня 2007 р., м. Біла Церква); 5) VI Державній науково-практичній конференції “Аграрна наука – виробництву” (14-15 листопада 2007 р., м. Біла Церква); 6) Міжнародній науковій конференції “Проблеми вдосконалення земельного законодавства та правового забезпечення аграрного виробництва” (17-18 квітня 2008 р., м. Біла Церква); 7) Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та докторантів “Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті” (15-16 травня 2008 р., м. Біла Церква); 8) 1st International Student’s Scientific Conference 2009 “Current issues of the development of law in the time of Czech presidency of EU” (May 13-15, 2009, Olomouc, Czech Republic).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у шести статтях (п’ять з яких опубліковано у виданнях, що визнані ВАК України фаховими з юридичних наук), а також у восьми випусках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена завданнями дослідження і складається зі вступу, п’яти розділів, що об’єднують 10 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, з яких основний текст – 188 сторінок, обсяг додатків – 10 сторінок, список використаних джерел (315 найменувань) – 28 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету і завдання, об’єкт та предмет дослідження, відзначено наукову новизну головних положень, які винесено на захист,

розкрито методологію дослідження, висвітлено науково-практичне значення роботи та відомості про апробацію результатів дослідження.

Розділ 1 “Історіографія та джерельна база дослідження” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. “Історіографія дослідження” здійснено дослідження історико-правової літератури за темою дисертації.

Відзначено, що стан наукових досліджень інституту усиновлення спочатку в цивільному, а потім і в сімейному праві тісно пов’язаний з еволюцією усиновлення від соціально-правового явища, врегульованого нормами звичаєвого права, до інституту права. Для дослідження усиновлення як соціально-правового явища важливе значення мають праці дослідників народних звичаїв XIX – початку XX ст., а саме П. Чубинського, М. Владимирського-Буданова, О. Левицького, А. Кістяківського, А. Пономарьова, М. Гримич та ін. Проблеми правового регулювання усиновлення посідали значне місце в науці цивільного права і були глибоко розроблені в працях цивілістів XIX століття, – І.В. Гессена, А.І. Загоровського, К.П. Побєдоносцева та ін. У радянський період в науці сімейного права дослідження даного інституту було продовжено такими вченими, як А.М. Белякова, К.А. Граве, А.М. Нечаєва, Г.М. Свердлов, та інші. В Україні, після проголошення незалежності окремі аспекти проблем правового регулювання інституту усиновлення аналізували: В.С. Гопанчук, О.О. Грабовська, Л.М. Зілковська, З.В. Ромовська, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний та інші.

У підрозділі 1.2. “Джерельна база дослідження” визначено нормативно-правові акти, які становлять джерельну базу дисертаційного дослідження, зокрема, документи судово-адміністративної практики, історичні й етнографічні матеріали, законодавчі акти. Крім законодавства, що в різні часи регулювало порядок усиновлення на українських землях, автором досліджено окремі аспекти правового регулювання усиновлення і у законодавстві європейських держав. До наукового обігу вперше введено значний масив архівних матеріалів, які дали змогу висвітлити процес становлення інституту усиновлення у 1800 – 1917 роках. Серед архівних матеріалів найбільшу увагу привертає судова практика, оскільки дає змогу виявити ступінь застосування існуючих нормативно-правових актів у сфері усиновлення у різні історичні періоди.

Автор відзначає, що використання вказаного обсягу наукових праць, статистичних даних і архівних матеріалів дозволило сформулювати належну джерельну базу для аналізу та оцінки становлення і розвитку інституту усиновлення в Україні.

Розділ 2 “Усиновлення, як соціально-правове явище на території України до середини XVIII ст.” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. “Виникнення інституту усиновлення на території Київської Русі” підкреслюється, що становлення такого соціального, а пізніше і правового явища, як усиновлення, та розуміння його змісту було закладено ще в часи родового суспільства, а згодом розвинулось у

перших державних цивілізаціях Стародавнього Сходу та античних державах. Згодом цей інститут розвинувся і на території сучасної України за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Автор підсумовує, що навіть у найдавніший період слов'янської історії вже зароджувалися християнські форми утримання і виховання дітей, що були позбавлені батьківського піклування. Незважаючи на те, що інститут усиновлення ще не було закріплено у нормативних актах, вже можна стверджувати про його існування та застосування у тогочасному суспільстві.

У підрозділі 2.2. **“Становлення інституту усиновлення в Литовсько-Руській державі, Речі Посполитій та на Запорізькій Січі”** визнається, що початком становлення традиції цивільного та сімейного права в Україні можна вважати створення у XVI ст. Статутів Великого Князівства Литовського. Дослідивши основні нормативно-правові акти Литовсько-Руської держави, можна прийти до висновку, що інституту усиновлення як окремого інституту сімейного права на той час ще не існувало.

У підрозділі відзначається, що усиновлення ще не набуло статусу інституту права у повному його розумінні в означений період, проте, будучи поширеним на українських землях як соціально-правове явище, воно детально регулювалося нормами звичаєвого права, що застосовувались ще з часів Київської Русі.

Розділ 3 “Правові основи формування інституту усиновлення на українських землях у складі іноземних держав (XIX – початок XX ст.)” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. **“Особливості правового регулювання усиновлення на українських землях у складі Російської імперії”** аналізуються “Зібрання прав малоросійських” від 1807р. та Звід Законів Цивільних 1832 р., які мали визначальне значення для розвитку інституту усиновлення на українських землях. Саме в “Зібранні прав малоросійських” вперше на законодавчому рівні було визначено поняття “усиновлення” і основні засади його нормативного регулювання. Том X Зводу Законів Цивільних визначав процедуру усиновлення у тогочасному суспільстві. Особливістю усиновлення на українських землях було чітке дотримання принципу становості при визначенні процедури усиновлення для різних верств суспільства та здійснення контролю за процедурою усиновлення з боку громад.

У підсумку зазначається, що законодавець того часу чітко розрізняв факт прийняття в сім'ю на виховання та власне усиновлення. Саме таким розмежуванням на законодавчому рівні було покладено початок становлення інституту усиновлення вже як інституту законодавства та закладено підвалини його подальшого розвитку в законодавстві України.

У підрозділі 3.2. **“Правові засади розвитку інституту усиновлення на території Галичини, Північної Буковини та Закарпаття у складі Австрії та Австро-Угорщини”** проаналізовано стан

розвитку інституту усиновлення після прийняття Австрійського цивільного кодексу 1811 року, основною метою якого була компенсація недоліків у складі сім'ї.

Наголошується, що застосування Австрійського цивільного кодексу не завадило традиційному використанню на українських землях норм звичаєвого права, які регулювали відносини усиновлення. Виявлено, що на території Галичини, Північної Буковини та Закарпаття за часів Австрійської імперії існував особливий інститут сімейного права – взяття дітей на виховання, не вступаючи з ними у правовідносини усиновлення та набуваючи лише особистих немайнових прав.

Автор підсумовує, що за австрійським законодавством усиновлений не набував правового зв'язку з родичами усиновителя, натомість і для усиновителя і для усиновленого встановлювалися взаємні обов'язки щодо утримання одне одного. Ці обставини мали вирішальне значення для подальшого розвитку законодавства про усиновлення на території України, адже відповідали тогочасним тенденціям розвитку інституту усиновлення в країнах Західної Європи.

Розділ 4 “Усиновлення як інститут сімейного права в Українській РСР” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1. **“Особливості правового регулювання усиновлення на українських землях в період становлення радянської державності”** аналізуються зміни, які відбулися в правовому регулюванні усиновлення аж до кінця Другої світової війни. Радянська влада в перші роки свого існування навіть відмовилася від інституту усиновлення, але надалі він був поновлений та виділений в окремий інститут сімейного права.

Акцентується увага на тому, що відповідно до радянського законодавства, внаслідок усиновлення виникали родинні правовідносини від усиновителя лише вниз по низхідній лінії. З 1926 року в Українській РСР був узаконений та встановлений судовою практикою інститут усиновлення, але вирішення питання про усиновлення було делеговано опікунським установам. З 1943 року встановлювався новий порядок, в силу якого усиновителі за їх клопотанням могли бути записані в актових книгах про народження як батьки усиновленого.

У підрозділі 4.2 **“Характеристика правового регулювання усиновлення в Україні у післявоєнний період”** досліджено особливості правового регулювання інституту усиновлення відповідно до Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР 1969 року. Зокрема, встановлено, що відповідно до нового Кодексу, усиновлення розглядалось як юридичний факт, за яким між особою, котра прийняла дитину в сім'ю (усиновителем), і дитиною (усиновленим) виникають правовідносини, що прирівнюються до правовідносин між родичами за походженням.

Відповідно до післявоєнного радянського законодавства, усиновлення, будучи встановленим одного разу, назавжди зберігалось надалі – не могло бути усиновлення, припинення якого було б приурочено будь-якій даті чи настанню якоїсь події. Одностороння відмова усиновителя або усиновленого від своїх прав та обов'язків не скасовувала усиновлення. Крім того, не могло бути

підставою для скасування усиновлення також і фактичне невиконання усиновителем своїх обов'язків, що безсумнівно негативно впливало на дотримання та захист прав усиновленого.

Автор підсумовує, що в цей період інститут усиновлення було остаточно виокремлено як самостійний інститут сімейного права. Таке виокремлення дозволило більш чіткіше та детальніше врегулювати процедуру усиновлення на законодавчому рівні.

Розділ 5 “Правові основи формування, функціонування та розвитку інституту усиновлення в незалежній Україні” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 5.1. **“Розвиток інституту усиновлення після здобуття незалежності України”** аналізуються зміни, внесені українським парламентом до тогочасного радянського законодавства після здобуття незалежності України. Проаналізовано основні договори України з іншими країнами щодо правової допомоги та вирішення колізійних питань усиновлення. З 1996 року в Україні змінився орган, який приймав рішення про усиновлення, а відповідно і його порядок. Так, якщо раніше усиновлення провадилося рішенням виконавчого комітету районної чи міської Ради депутатів трудящих, то після внесення змін до сімейного законодавства усиновлення відбувалося лише в судовому порядку за обов'язкової присутності усиновителів.

У підрозділі звернуто увагу на те, що до прийняття в Україні нового Сімейного кодексу України 2002 року, у тогочасному сімейному законодавстві назріла низка практичних проблем, пов'язаних в першу чергу з тим, що Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 року не враховував усіх аспектів міжнародного усиновлення. А воно набуло в Україні істотного поширення з кінця 1990-х років, після зняття мораторію на усиновлення іноземцями, що діяв з 1993 по 1996 роки.

У підрозділі 5.2 **“Характеристика інституту усиновлення за Сімейним кодексом України 2002 року”** проаналізовано правові засади нового етапу розвитку інституту усиновлення, який почався після прийняття Сімейного кодексу України 2002 року.

Відзначено, що однією з основних новел Сімейного кодексу України 2002 року стало введення таких понять як “повне” і “неповне” усиновлення. “Повне” усиновлення означає, що дитина цілком вилучається з попередньої сім'ї, втрачає всі правові зв'язки із родичами за походженням. За “неповного” усиновлення зберігаються правовідносини між усиновленою особою та її нащадками з біологічними батьками та родичами за походженням.

Автор підкреслює, що в Україні відбувається активний процес формування національного законодавства та механізмів щодо реалізації державної політики у сфері дитинства. Подальший розвиток і вдосконалення інституту усиновлення у сімейному праві України через приведення українського законодавства з питань захисту прав дітей, які з тих чи інших причин втратили сім'ю, у відповідність з Конвенцією ООН про права дитини та функціонуванням української держави, займає першочергове місце серед заходів щодо захисту прав дитини.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове (з позицій європейських цінностей) вирішення поставленої мети, що полягає в аналізі становлення та розвитку інституту усиновлення в Україні, оцінці його місця і ролі у сімейному праві України. За наслідками проведення даного дослідження зроблено наступні висновки:

1. Усиновлення – це не акт милосердя, а фундаментальне право дитини, позбавленої батьківського піклування, зростати в родині як найкращому середовищі для її розвитку. Це ціннісне європейське набуття покладено в основу концепції дослідження.

2. В результаті пошуку, систематизації і критичної оцінки документального (емпіричного і теоретичного) матеріалу визначено етапи становлення і розвитку інституту усиновлення, за основу класифікації взято як змістовний (відповідні зміни процедури та наслідків усиновлення), так і формальний (видання найважливіших нормативно-правових актів) критерії.

3. Усиновлення, що виникло у Стародавньому Римі й отримало суто юридичну форму, згодом через Візантію, перейшло до Київської Русі внаслідок запозичення (рецепції) її законодавства. Воно перейшло на підготовлений ґрунт, оскільки у найдавніший період слов'янської історії вже зароджувалися форми допомоги і підтримки, які надалі стануть основою для християнської моделі утримання і виховання дітей-сиріт. Такі форми підтримки не мали постійного характеру і тому не могли забезпечити вирішення проблеми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на належному рівні.

4. Українське право XVIII ст. вже знало інститут усиновлення, на відміну від законодавства Російської імперії. Згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, усиновлення визначалось як правовий акт, за яким батьки приймали чужих дітей як своїх рідних й допускали їх до спадщини. «Права, за якими судиться малоросійський народ», на жаль, не врегульовували безпосередньо процедуру усиновлення, але безумовно мали значний вплив на становлення інституту усиновлення на українських землях.

"Зібрання малоросійських прав" 1807 року мало істотне значення для становлення інституту усиновлення на українських землях. Саме в цьому зібранні вперше на законодавчому рівні було визначено основні засади нормативного регулювання усиновлення як інституту права, тоді як попередні нормативно-правові акти регулювали лише деякі аспекти цього інституту. Відповідно до "Зібрання малоросійських прав" усиновлені прирівнювалися до рідних дітей незалежно від різновиду форми усиновлення. Усиновлені мали рівні майнові і немайнові права з іншими родичами усиновителя, зокрема і право на спадщину та на оскарження заповіту як усиновителів, так і кровних батьків.

5. Визнання існування усиновлення на нормативному рівні відбувалось поступово. Оскільки в тогочасній Російській імперії суспільство було становим, то і особлива процедура усиновлення

вперше була передбачена для дворянства. Згодом, після прийняття Зводу Законів Цивільних 1832 року, хоча усиновлення було дозволено усім верствам населення, але як і раніше охоронявся принцип становості. Усиновлення в тогочасному законодавстві визначалось як один з видів встановлення батьківської влади, крім узаконення та законного народження. Усиновлення дозволялось будь-яким особам (крім тих, хто за своїм станом приречений на безшлюбність), за умови, що вони не мають власних законних або узаконених дітей, при цьому дозволяється усиновлювати своїх вихованців, приймаків та чужих дітей.

6. На території українських земель, більшість з яких з другої половини XVII ст. входили до складу Російської імперії було поширено ще одне правове явище подібне до усиновлення – так зване приймацтво. Приймацтво допускалось в селянському побуті, якщо в сім'ї не було рідних дітей, або якщо сини відмежувались від батька та мали власне господарство. Усиновляти таким чином дозволялось як законнароджених, так і незаконнароджених, як чоловіків, так і жінок, назавжди або на певний термін.

7. Усиновлення на тій частині українських земель, що входили до складу Австрії та Австро-Угорщини, врегульовувалось нормами Австрійського цивільного уложення 1811 року і розглядалось у трьох аспектах: 1) як інститут цивільного права, який виражав цивільний стан усиновленого; 2) як своєрідні відносини дарування, оскільки усиновлений отримував спадщину усиновителя в дар; 3) як договір, оскільки він передбачав виникнення взаємних прав та обов'язків як в усиновителя, так і в усиновленого.

8. В період існування Української РСР інститут усиновлення було чітко виокремлено як окремий інститут сімейного права. З 1926 вирішення питання про усиновлення вперше за історію його розвитку було делеговано опікунським установам, що повністю суперечило українським традиціям та європейським тенденціям становлення цього інституту на українських землях і мало негативні наслідки для його подальшого розвитку. Аналіз радянського законодавства, присвяченого усиновленню засвідчує, що усиновлення встановлювало родинні правовідносини від усиновителя лише вниз по низхідній лінії.

9. Після набуття незалежності Українською державою було прийнято ряд законів та підзаконних нормативно-правових актів, що вносили зміни до радянського законодавства. Змінився орган, який приймав рішення про усиновлення, а відповідно до цього і його порядок – з адміністративного на судовий.

10. Чинний Сімейний кодекс України 2002 року безумовно значно покращив правове регулювання інституту усиновлення. Відповідно до СК України, усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Таким чином, СК України у визначенні поняття однозначно встановив судовий порядок проведення усиновлення. Однією з основних новел СК України 2002 року стало введення таких

понять як «повне» і «неповне» усиновлення. Крім того, СК України встановив можливість усиновлення повнолітньої особи, що фактично є поверненням до характерного для українського звичаєвого права інституту приймацтва.

11. Сімейний кодекс України, як і будь-який нормативний акт, може зазнавати змін та вдосконалень, що будуть слугувати закріпленню гарантій захисту прав суб'єктів усиновлення. В роботі вносяться пропозиції щодо його удосконалення в сфері усиновлення:

а) визначити приймацтво як форму усиновлення повнолітньої особи на законодавчому рівні. Формально можна вважати, що ця форма усиновлення отримала своє дещо змінене законодавче закріплення у договірних відносинах інституту довічного утримання. Проте це не зовсім так, оскільки довічне утримання не передбачає виникнення родинних стосунків та спадкування майна нарівні з родичами особи, за якою здійснювався догляд. Натомість, СК України передбачає можливість усиновлення повнолітньої особи лише як виключний випадок;

б) збільшити віковий ценз для усиновлювача, принаймні до 30 років (у сучасному Сімейному кодексі України вік усиновлювача не може бути молодше двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини) з тим, щоб усиновлювач більш усвідомлено підходив до розуміння наслідків усиновлення;

в) змінити ст. 212 Сімейного кодексу, за якою усиновлювачами можуть бути особи, які були поновлені в батьківських правах. Такі особи не можуть бути належними кандидатами в усиновлювачі. Потрібно законодавчо закріпити необхідність вивчення певних моральних та духовних якостей і переконань кандидатів на усиновлення;

г) визначити єдину форму для надання згоди на усиновлення дитиною та встановити мінімальний вік, з досягненням якого думка дитини набуває правового значення. Необхідно на законодавчому рівні закріпити обов'язковість отримання згоди дитини у судовому засіданні за участі вихователя та представників органів опіки і піклування після досягнення нею 5-річного віку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ковальчук І.В. Становлення та розвиток інституту усиновлення у Візантії / І.В. Ковальчук // Юридичний журнал. – 2006. – №9 (51). – С. 29 – 30.
2. Ковальчук І.В. Регулювання інституту усиновлення в Україні відповідно до Зводу законів цивільних 1832 року / І.В. Ковальчук // Часопис Київського інституту права. – 2007. – №4. – С. 63 – 67.
3. Ковальчук І.В. Правова природа інституту усиновлення / І.В. Ковальчук // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 38. – С. 433 – 437.
4. Ковальчук І.В. Виникнення та становлення інституту усиновлення в Київській Русі / І.В. Ковальчук // Часопис Київського інституту права. – 2008. – №2. – С. 155 – 159.

5. Ковальчук І.В. Передумови виникнення інституту усиновлення на території України / І.В. Ковальчук // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – Вип. 13. – С. 29 – 34.
6. Ковальчук І.В. Становлення інституту усиновлення на території Галичини, Північної Буковини та Закарпаття у складі Австрії та Австро-Угорщини / І.В. Ковальчук // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Вип. 14. – С. 61 – 68.
7. Ковальчук І.В. Виникнення інституту усиновлення у Київській Русі / І.В. Ковальчук // Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти : Міжнар. наук. – практ. конф., 17-18 лист. 2006 р. : тези доп. – Київ, 2006. – С. 321 – 325.
8. Ковальчук І.В. Становлення та розвиток інституту усиновлення у Візантії / І.В. Ковальчук // Аграрна наука – виробництву : V Держ. наук. – практ. конф., 23-25 листопада 2006 р. : тези доп. – Біла Церква, 2006. – С. 82 – 83.
9. Ковальчук І.В. Виникнення інституту усиновлення у Київській Русі / І.В. Ковальчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : XIII регіон. наук. – практ. конф., 8 – 9 лют. 2007 р. : тези доп. – Львів, 2007. – С. 105 – 106.
10. Ковальчук І.В. Правова природа усиновлення / І.В. Ковальчук // Сучасні правові проблеми українського державотворення : II Держ. наук. – практ. конф., 26 квітня 2007 р. : тези доп. – Біла Церква, 2007. – С. 76 – 78.
11. Ковальчук І.В. Правове забезпечення таємниці усиновлення / І.В. Ковальчук // Аграрна наука виробництву : VI Держ. наук. – практ. конф., 14-15 лист. 2007 р. : тези доп. – Біла Церква, 2007. – С. 107 – 108.
12. Ковальчук І.В. Проблеми вдосконалення системи усиновлення в Україні / І.В. Ковальчук // Проблеми вдосконалення земельного законодавства та правового забезпечення аграрного законодавства : Міжн. наук. – практ. конф., 17-18 квітня 2008 р. : тези доп. – Біла Церква, 2008. – С. 56 – 57.
13. Ковальчук І.В. Право на усиновлення, як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування людини / І.В. Ковальчук // Наукові пошуки молоді у третьому тисячолітті : Міжнар. наук. – практ. конф., 15-16 травня 2008 р. : тези доп. – Біла Церква, 2008. – С. 123 – 124.
14. Kovalchuk I. Adoption and the protection of the rights of adopted children in Ukraine / I. Kovalchuk // Current issues of the development of law in the time of Czech presidency of EU : 1st International Student's Scientific Conference, May 13-15, 2009 : Printed conference proceedings – Olomouc, Czech Republic, 2009. – С. 25 – 27.

АНОТАЦІЯ

Ковальчук І. В. Становлення та розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-

правове дослідження. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2009.

У дисертації на підставі аналізу правових актів, архівних матеріалів та наукової літератури досліджено процес становлення інституту усиновлення в Україні з найдавніших часів до наших днів. Проаналізовано передумови виникнення інституту усиновлення на українських землях та визначені основні етапи його розвитку. З'ясовані місце та роль усиновлення як інституту права протягом різних історичних епох. Виявлено переваги та недоліки, а також особливості розвитку інституту усиновлення, зумовлені специфікою перебування українських земель у складі іноземних держав.

За наслідками дослідження сформульовано рекомендації, спрямовані на вдосконалення нормативного регулювання усиновлення в Україні, враховуючи історичний досвід як України, так і інших країн.

Ключові слова: усиновлення, приймацтво, усиновлювач, усиновлений, скасування усиновлення, правові наслідки усиновлення, припинення усиновлення.

АННОТАЦІЯ

Ковальчук И. В. Становление и развитие института усыновления в Украине: историко-правовое исследование. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2009.

В диссертации на основании анализа правовых актов, архивных материалов и научной литературы исследовано становление института усыновления в Украине. Проанализировано предпосылки возникновения института усыновления на украинских землях и определены основные этапы его становления. Выяснено место и роль усыновления как института права на протяжении разных исторических эпох.

Выявлено преимущества и недостатки, а также особенности развития института усыновления, обусловленные спецификой нахождения украинских земель в составе иностранных государств. Проанализировано влияние обычного, римского, византийского, российского и европейского права на становление и развитие института усыновления на украинских землях в разные исторические эпохи.

Предложено выделить главные этапы развития института усыновления основываясь на двух критериях – содержательном (соответствие процедуры усыновления европейским традициям) и формальном (издание нормативно-правовых актов).

Учитывая содержательный критерий выделено четыре основных этапа: первый (1811 – 1918 гг.) – на западноукраинских землях процедура усыновления определялась Австрийским кодексом 1811 года и соответствовала всем европейским традициям того времени, по которым предполагалось максимальное приближение отношений между усыновляемыми и усыновителем к отношениям между кровными родителями и детьми; второй (1834 – 1918 гг.) – на украинских землях в составе Российской империи усыновление отличалось своей сословностью; третий (1919 – 1996 гг.) – в советские и первые постсоветские времена европейские традиции усыновления были прерваны в результате делегирования регламентации его процедуры попечительным органам; четвертый (1996 г. – наши дни) – этап возвращения к преемственности утраченных украинских традиций, которые соответствовали европейским.

Формальный критерий позволяет выделить следующие этапы развития института усыновления: (X – начало XVIII века) – зарождение усыновления как правового явления в рамках обычного права; (1743 – 1834 гг.) – определение понятия и правовых последствий усыновления на нормативно-правовом уровне в актах «Права, по которым судится малороссийский народ» и «Собрание малороссийских прав»; (1811 – 1917 гг.) – распространение европейского законодательства об усыновлении на западноукраинских землях благодаря вступлению в силу Австрийского гражданского кодекса в 1811 году; (1835 – 1918 гг.) – детальная регламентация правовых последствий и процедуры усыновления для каждого сословия населения в нормативных предписаниях X тома Свода Законов Гражданских; (1919 – 1943 гг.) – кардинальные изменения в процедуре усыновления – переход от судебного к административному порядку, делегирование его попечительским учреждениям после принятия Кодекса законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния УССР 1926 г.; (1943 – 1968 гг.) – введение нового порядка оформления усыновления Указом Президиума Верховного Совета СССР 1943 года, по которому усыновленный разрывал любые взаимоотношения как с родными родителями, так и с другими родственниками, приобретая аналогичные (родственные) отношения с усыновителями и их родственниками; (1969 – 1996 гг.) – качественные изменения последствий усыновления для родственников усыновителя и усыновленного, окончательное приравнивание правоотношений по усыновлению к правоотношениям между родственниками по происхождению в результате введения в действие в 1970 году нового Кодекса о браке и семье (принят в 1969 году); (1996 – 2002 гг.) – возвращение к судебному порядку усыновления с обязательным присутствием усыновителей, обусловленное Законом Украины № 11/96 от 30 января 1996 года «О внесении изменений и дополнений в Кодекс о браке и семье Украины»; (2002 – наши дни) – восстановление европейских традиций усыновления,

которые закономерно применялись на украинских землях, после принятия нового Семейного кодекса Украины..

Установлена специфика института примачества, что входит в сферу регулирования гражданского обычного права как особой формы усыновления, обусловленной историческими условиями развития этого института права, и обоснована необходимость его современного применения. Такой институт был характерен лишь для украинских и белорусских земель, и его специфика состоит в признании права на усыновление совершеннолетнего лица.

Принятие в 2002 году нового Семейного кодекса Украины, безусловно, улучшило правовое регулирование процедуры усыновления. В первую очередь, это связано с тем, что в нем дано принципиально новое определение усыновления, как принятие усыновителем в свою семью лица на правах дочери или сына, которое осуществлено на основании решения суда. Таким образом, судебный порядок усыновления определен как единственно возможный, что несомненно направлено на защиту прав усыновляемого ребенка.

Некоторые новшества Семейного кодекса все же требуют конкретизации. Так, в статье 218 Семейного кодекса Украины содержится положение о том, что согласие ребенка на его усыновление дается в форме, соответствующей его возрасту. Однако в Семейном кодексе Украины отсутствует норма, устанавливающая такое соответствие, что может привести к невозможности применения этого положения на практике. На основании изучения исторического опыта рассмотрения дел об усыновлении не только на Украине, но и за ее пределами, автором обосновывается необходимость получения согласия детей старше 5 лет в зале судебного заседания в присутствии воспитателя и представителей органов опеки и попечительства, с целью убедиться в желании ребенка быть усыновленным.

На основании историко-правового анализа института усыновления проанализирована проблема увеличения минимального возрастного ценза для усыновителей. Доказана необходимость увеличения минимального возраста для усыновителей до 30 лет, с целью осознания ими правовых последствий усыновления.

Ключевые слова: усыновление, примачество, усыновитель, усыновленный, отмена усыновления, правовые последствия усыновления, прекращение усыновления.

ANNOTATION

I. V. Kovalchuk. The Establishment and Development of the institution of adoption in Ukraine: historiko-legal research. – Manuscript.

Dissertation for the academic degree of the Candidate of Sciences in Law, speciality 12.00.01.-theory and history of state and law; history of political and juridical teachings. - Ivan Franko Lviv National University. - Lviv, 2009.

The dissertation is dedicated to the process of the establishment and development of the institution of adoption in Ukraine as one of the essential institutions of law. It was studied on the basis of the analysis of legal acts, archival materials and scientific literature. The dissertation also focused on the preconditions and the main stages of adoption institution formation on the Ukrainian lands. It was grounded the place and role of adoption as an institution of law throughout the different historical epochs.

On the basis of the results of research work there had been suggested the recommendations, aimed at improving legal regulation of adoption in Ukraine, taking into account the historical experience of Ukraine and many countries of the world.

Key words: adoption, adopter, adoptee, abolition of adoption, termination of adoption, legal consequences of adoption, legal grounds of adoption of termination.

Підписано до друку 14.09.2009 р. Формат 60x90/16
Обсяг 0,9 авт. арк.
Тираж 100 прим. Папір офсетний.

Друк: ВАТ «Білоцерківська друкарня»
09100, м. Біла Церква, б-р 50-річчя Перемоги, 22.